

UDK 930.2:003.349.2

Izvorni naučni rad

Dubravko JAKIĆ (Tuzla)

Univerzitet u Tuzli

dubravko.jakic@hotmail.com

JEZIČKE OSOBITOSTI KTITORSKOG NATPISA ZETSKOG EPISKOPA NEOFITA

U pogledu ktitorskog natpisa zetskog episkopa Neofita ovim radom predočit će se međusobno prožimanje staroslavenskog i narodnog, crkvenoslavenske varijante ćiriličnih natpisa – bosansko-humske, zetsko-humske, ćirilične grafije i bosanične diplomatske i epigrafske u početku svog razvoja. U fonološkom pogledu razmotrit će se osobine vokalizacije u ranoj fazi razvoja narodnog jezika na humskom tlu bosanskog i crnogorskog tipa, ponašanje poluglasa u konsonantskim grupama i njihovo moguće izjednačavanje te pojava protetskih vokala na početku staroslavenskog leksema koji je intermedij pisarskih škola u srednjovjekovnoj tradiciji udaljavanja od ćirilskog kanonskog pravopisa i približavanja narodnim normama iskaza u funkciji crkvenoslavenskog bogoslužja. U tom pravcu razvoja jezičnih formulacija, koje se knjiški utvrđuju i razrađuju od staroslavenezama, poslužiti će nam ortografske tittle, oblici interpunkcije u humskome tekstu izjavnog tipa u razini dvolinijskog sustava bilježenja, načini pisanja brojeva u takvom grafijskom sustavu, grafema za pojedine ćirilične znakove, a prvenstveno skraćivanje morfoloških oblika riječi pri čemu će se uobličiti paralela kontinuiranog povijesnog razvoja jezičnog ustrojstva postojećih razina i oblasti proučavanja fonoloških redakcijskih obilježja nekad ujednačenog prostora s proizvoljnostima u pisanju i govoru, odlikama narodnih crta unutar bogoslužja, klasičnog staroslavenskog teksta, i službenih kodifikacija prvenstveno u planu ortografije, preko gramatičkih nastavaka u fazi oblikovanja narodnih leksema, do sintaksičkih pozicija i rasporeda građe riječi. Natpis je klesan na ploči od žućkastog pješčara s puknutom sredinom. Ploča se nalazila nad ulazom sv. Petra u selu Bogdašićima u Boki Kotorskoj.

Ključne riječi: *redakcija staroslavenskog jezika, staroslavenski jezik, narodni jezik, kodifikacija, ortografija, tittle, dvolinijski sustav*

UVOD

Ktitorski natpis zetskog episkopa Neofita je na ploči od žućkastog pješčara koja je u sredini puknuta. Nalazila se nad ulazom crkve sv. Petra u selu Bogdašićima u Boki Kotorskoj. Natpis je uzidan u novo pročelje kad je sredinom XIX vijeka crkva produžena. Crkva je obnovljena 1925. godine. Ploča s natpisom ugrađena je desno od zapadnog portala na visini od 2,55 m od zemlje. Natpisno polje dugo je 1,14 m, široko 0,20 m, visina slova ujednačena: 3 cm. Slova završavaju trouglasto. Dubina ureza je 2 mm.¹

1. Tranliteracija

Ćirilična transliteracija ktitorskog natpisa zetskog episkopa Neofita
Ćirilična transliteracija zabilježena je ovako:²

- 1) ✥ ВЪ ИМЕ Ѡ(Т)ЦА И С(Ы)НА И С(ВЕ)ТАГО Д(ОУ)ХА И С(ВЕ)ТЫЕ Б(ОГОРОДИ)ЦЕ. И С(ВЕ)ТЫХЪ И ВРЪХОВНИХЪ
- 2) АП(ОСТО)ЛЪ. ІА М(И)Л(ОС)ТИЮ Б(О)ЖИОВЪ. ІЕП(ИСКО)ПЪ ЗЕТСКИИ НЕѠ ТЪ. СЪЗДАХЪ
- 3) ХРАМЪ СИИ. ВЪ ѠБЛАСТЬ С(ВЕ)Т(А)ГО М(И)ХАИЛА. ВЪ Д(Ъ)НИ Б(О)ГОЧ(Ъ)СТИВАГО
- 4) И Б(О)ГОМЪ ДРЪЖАВНАГО. И С(ВЕ)ТОРОДНАГО. Г(ОСПОДИ)НА КРАЛІА СТѢФАНА ОУ-
- 5) РОША С(Ы)НА ПРЪВОВѢНЧАННАГО КРА(Л)ІА СТѢФАНА. ВНОУКА С(ВЕ)Т(А)ГО
- 6) (С)ИМЕѠНА НЕМАНЕ. ВЪ Л(Ѣ)ТО · 5 · Ѳ(О) 5 · ИНДИКТИѠНЪ · ВІ ✥

Latinična transliteracija ktitorskog natpisa zetskog episkopa Neofita
Latinična transliteracija postojećeg ćiriličnog natpisa po vlastitom čitanju glasi ovako:

- 1) + Vь ime ô(t)ca i s(y)na i s(ve)tago d(u)ha i s(ve)tye b(ogorodi)ce . i s(ve)tyhъ i vrъhovnihъ
- 2) ap(osto)lъ . ja m(i)l(os)tiju b(o)žiovъ . jep(isko)pъ zetskiï neôfitъ . sьz-dahъ
- 3) hramъ siï . vь ôblastъ s(ve)t(a)go m(i)haila . vь d(ъ)ni b(o)goč(ъ)stivago
- 4) i b(o)gomъ drъžavnago . i s(ve)torodnago . g(ospodi)na kralja stêfana u-

¹ Tomović, 1974: 44.

² Isto.

- 5) roša s(y)na p^hvovênčannago kra(l)ja stêfana . vnuka s(ve)t(a)go
- 6) (s)imeôna nemane . v^h l(ê)to : 3 . ps 3 [=1269] . indiktiôn^h . vî [=12] +

2. Slobodan prijevod na savremeni bosanski/hrvatski/srpski jezik

U ime Oca i Sina i svetoga Duha i svete Bogorodice i svetih i vrhovnih apostola. Ja, milošću Božijom, zetski episkop Neofit sazidah ovaj hram u oblast svetog Mihajla u bogočastive, Bogom državne i sveterodne dane gospodina kralja Stefana Uroša, sina Prvovjenčanog kralja Stefana, unuka svetog Simeuna Nemanje. U ljeto 1269, indikcije 12.

3. Ortografija

Natpis počinje i završava oznakom križa. Na izvornom natpisu postoji oznaka za veliko ćirilično slovo **B** koja je označena podebljanošću, ne razlikom u visini slova što u paleografskom smislu postoji u tekstu izvora – također podebljano je slovo **e** u *ime* i **h** u *d(u)ha*. Tačka se nalazi u sredini dvolinijskog sistema pisanja,³ osim ispred zavšnog *vî* gdje se nalazi na donjoj crti dvolinijskog sistema, i samo u jednom slučaju odvaja rečenicu od ostalog dijela teksta: *· s^hzda^h hram^h sii ·*. U ostalim primjerima tačka u sredini retka⁴ predstavlja sintagmatski predah u čitanju:

- 1) + V^h ime ô(t)ca i s(y)na i s(ve)tago d(u)ha i s(ve)tye b(ogorodi)ce · i s(ve)ty^h i v^hh^hovnih^h
- 2) ap(osto)^h · ja m(i)l(os)tiju b(o)žîôv^h · jep(isko)p^h zetskiî neôfit^h · s^hzda^h
- 3) hram^h sii · v^h ôblast^h s(ve)t(a)go m(i)haila · v^h d(^h)ni b(o)goč(^h)stivago
- 4) i b(o)gom^h držav^hnago · i s(ve)torodnago · g(ospodi)na kralja stêfana u-
- 5) roša s(y)na p^hvovênčannago kra(l)ja stêfana · vnuka s(ve)t(a)go
- 6) (s)imeôna nemane · v^h l(ê)to : 3 · ps 3 · indiktiôn^h . vî +

Ispred slova u brojnoj vrijednosti u završnom dijelu teksta nalazi se dvotačka. Slova u brojnoj vrijednosti označena su titlom te semantički razdvojena tačkom ispred (slovo 3) i tačkom iza (digram vî):

ВЪ Л(Ѣ)ТО : 3 · ПС 3 · ИНДИКТИОНЪ . ВІ

³ U paleografiji postoji termin dvolinijskog sistema zamišljenih dviju paralelnih linija kojima se određuje visina i oblik slova u izvornom natpisu spomenika.

⁴ Tačka se obično pisala na sredini između dviju linija. (Nikolić: 35)

Skraćenice u tekstu su kontraktirani leksemi,⁵ ispuštena sredina riječi:

1. o(t)ca
2. s(y)na
3. s(ve)tago
4. d(u)ha
5. s(ve)tye
6. b(ogorodi)ce
7. s(ve)tyhъ
8. ap(osto)lъ
9. m(i)l(os)tiju
10. b(o)žiovъ
11. jep(isko)pъ
12. s(ve)t(a)go
13. m(i)haila
14. d(ъ)ni
15. b(o)goč(ъ)stivago
16. b(o)gomъ
17. s(ve)torodnago
18. g(ospodi)na
19. s(y)na
20. kralja
21. s(ve)t(a)go
22. (s)imeôna
23. l(ê)to

Tekst je nastao po uzoru na staroslavenski grafijski sistem pisanja: scriptura continua.⁶

Leksem uroš rastavljen je na u-roša u četvrtome i petom retku po zakonu otvorenog sloga gdje se posljednji slog riječi ili kraj retka morao završavati samoglasnikom ili jednim od poluglasnika. Bitno je naglasiti da u izvornom tekstu nema znaka za grafijsko rastavljanje riječi na kraju retka niti za nastavljajanje iste na početku novog retka.⁷

⁵ Leksemi obilježeni nadrednim znacima (titlom) u kojima su se u procesu pisanja ispuštala slova iz sredine riječi, pa takvi leksemi su kontraktirani a takva pojava kraćenja staroslavenskih oblika leksema naziva se kontrakcija. (Damjanović, 2004: 85)

⁶ Riječi se nisu odvajale jedna od druge: cio se red piše izjedna. (Nikolić: 34)

⁷ U vrlo kasnim hrvatskim glagoljičnim tekstovima stavljat će se znak = ako se riječ nastavljala u narednom retku. (Damjanović, 2004: 85)

Leksemi прѣвовѣнчаннago, s(ve)torodnago, дрѣжавnago, врѣховnиhъ nemaju poluglasnika između postojećih suglasnika nn, dn, vn, vn niti je to označeno znakom apostrofa u izvorniku, grčkim spiritom, i u ćirilichnoj transliteraciji kojim se bilježe ispušteni samoglasnici, osobito poluglasnici.⁸

U vrijednosti glasa jat, zamjenica *ja*, i u gramatičkim morfemima vrijednosti *ja*, *kralja*, dolazi ligatura ѡ. Umjesto današnjeg glasa o u primjerima kao što je oca stoji oѡ - ѡ.

Pismo je staroslavenska ćirilica, i to ustavnog tipa.⁹

4. Fonološke osobitosti

Prijedlog u

Za razliku od bosanskih natpisa s kraja 10. stoljeća natpis episkopa Neofita bilježi nevokalizirano vѣ, prijedlog *u*: vѣ ime, vѣ oblast, vѣ dni, te u početnoj suglasničkoj skupini imenice *vnuka*.¹⁰

Vokal y(ѣ)

Samoglasnik jeri(y) nije zamijenjen s *i* i služi kao primjer za poštivanje staroslavenske i narodne ortografske norme: *stye*, *styhъ*, te pretpostavljeno *s(y)na* (x2). Za ovaj glas postoji specifičan grafem u tekstu.¹¹

⁸ V.: Damjanović, 2004: 85; Nikolić: 32.

⁹ „Naziv ustav za određeni tip ćirilskog pisma mogao je nastati tek onda kada se pored njega pojavio i drugi tip pisma – nazvani brzopis. Valjalo je dakle označiti posebnim nazivom onaj tradicionalni i jedini tip pisma kojim su se i dalje pisale osobito bogoslužbene knjige. Bogoslužjenje se vršilo po tipiku ili ustavu (to znači: zakon, odredba, propis), kojim se grčki naziv prevodio na staroslavenski jezik. Prema tome i ustavno pismo ili pismo po ustavu je ono koje propisuje crkveni ustav za pisanje bogoslužbenih ili crkvenih knjiga. Od izraza 'pisanje po ustavu' dobiven je izraz 'pisanje ustavom' i time je stari naziv **ustav** dobio novo, šire značenje.“ (Đorđić, 1971: 84)

¹⁰ stsl. vѣnuk > stbos.unuk > bos.unuk. Glas *u* u staroslavenskim spomenicima pisao se na dva načina: ѡ i ѣ. (Đorđić, 1990: 87) U bosanskim epigrafskim natpisima, Humačka ploča, s kraja X stoljeća primjećujemo vokaliziran prijedlog *u* u invokaciji: U ime oca i sina i svetoga duha.

¹¹ „Paralelno sa ujednačavanjem oba poluglasnika i običnim pisanjem samo znaka ѣ, treba istaći da se umesto ѣ u srpskoj recenziji crkvenih spomenika pisalo samo i. Osem toga, i u glasovnom pogledu izvršeno je uprošćivanje izgovora ѣ u i. – Pre ove epohe razvitka srpskohrvatskog jezika ѣ se izgovaralo drugače nego i a za ovo ima dokaza. Kod stranih hroničara u rečima srpskohrvatskim ѣ se obično beležilo sa u, naprimer Nemislo (Nemyslo). Prelaz ѣ u i izvršen je postepeno: prvo iza zadnjonepčanih suglasnika k, g, h, naprimer: paki (iz: пакѣ), vѣ vѣki (iz: vѣ vѣki). Tako je i u najstarijem ćirilskom crkvenom spomeniku sa osobinama našeg narodnog jezika, u Miroslavljevom jevanđelju. U ostalim slučajevima, pak, u srpskoj redakciji crkvenoslovenskog jezika, pisalo se ѣ a ne ѣ. To ѣ i u drugim slučajevima od XIII veka zamenjuje se u pisanju sve češće sa i, a to je znak da se i u primerima bilo i sl. nije izgovorao stari glas ѣ već i. U XV veku znak ѣ se uspostavlja u prepisima

Treća palatalizacija

Pod trećom, progresivnom, palatizacijom podrazumijevamo promjenu glasova k, g, h u c, z/з, s u slučaju da se nađu iza samoglasnika i, ѣ, е, u natpisu oca: N jd. oтѣkъ, G jd. oтѣka > oтѣca > o(t)ca.¹²

Do XII stoljeća talas jezičnih promjena kulminirat će prodorom narodnog govora u predloške staroslavenskih tekstova: diplomatskih, bogoslužbenih, epigrafskih. Staroslavenski jezik, ponajprije književni jezik Slavena, postaje kodificirana pisarska norma s postojećim fonološkim i morfofonološkim izmjenama koje se ogledaju u pisarskim grafijskim rješenjima. Fonološke i fonetske promjene u govoru osvjedočit će se i u glagoljičnom i ćirilicnom grafijskom sistemu, te međusoban utjecaj ovih grafija postaviti će pravila razlikovanja staroslavenskog teksta pojedinog kraja, određenog naroda, svrhu u kojoj je pisan i čemu je namijenjen. Najvažnija fonološka izmjena jeste izjednačavanje, potom gubljenje poluglasnika u slabom, i vokalizacija u jakom položaju tako da od XII stoljeća uslijedit će tendencija nepisanja grafema bez odgovarajuće glasovne vrijednosti izuzev pisarskog osobitog htijenja po uzoru na bogoslužbene tekstove i vlastitu pisarsku naobrazbu.¹³

Resavske škole; ali to nema veze sa govornim jezikom: to je samo jedan znak vraćanja tradiciji, starijem načinu pisanja. Ovo je došlo otuda što je Konstantin Filozof, pisac XV veka, počeo 'ispravljati' knjige i način pisanja doterivati prema onome kako je to činjeno u bugarskoj prepisivačkoj školi arhiepiskopa Jeftimija.“ (Pavlović: 15) Pored Pavlovićevih izlaganja teze pedesetih godina prošlog stoljeća o smjeni y/i i bilježenju tog glasa u području jedne od postojećih staroslavenskih recenzija i redakcija, specifičan grafem za vokal y (ѣ) je grafijska pojava u epigrafici i poveljama srednjeg vijeka, a njegova zamjena s i dogodila se u južnoslavenskom sistemu današnjih standardnojezičnih oblika. „Pod redakcijom se u slavenskoj filologiji podrazumijeva prilagođavanje staroslavenskoga jezika i njegovih kategorija živome govoru pišćeva kraja.(...) Za razliku od recenzija, koje predstavljaju svjesno nastojanje da se neki tekst (ili određeni tekstovi) poprave ili bilo kako prema nečemu izmijene, redakcije su obično nehotični refleksi, kao slučajne omaške ili slične pojave preko kojih se živo govorno tlo samo od sebe, spontano probijalo pod utjecajem govora pisca. Do toga je dolazilo uprkos njegovu nastojanju da ostane vjeran jeziku originala koji je prepisivao.“ (V.: Vojislav P. Nikčević, „Crnogorska redakcija staroslovjenskoga književnog jezika i Miroslavljevo jevanđelje“, *Lingua Montenegrina*, broj 1, 53, 2008, Cetinje)

¹² Treću palatalizaciju razlikujemo po redoslijedu elemenata. Prvu i drugu palatalizaciju karakterizira regresivni karakter: prednjojezični samoglasnici nalaze se iza stražnjojezičnih suglasnika. U trećoj palatalizaciji samoglasnici se nalaze ispred suglasnika pa je riječ o progresivnom karakteru glasovne promjene. (Damjanović, 2005: 72)

¹³ Npr.: stsl. dъnъ > dъnъ > stbos.danъ > bos. dan. Tvrdio jor se izjednačava u korist mekog jer i zamjenjuje postojećim ѣ. U jakom položaju, pod akcentom i ispred sloga s drugim poluglasnikom, jer (ѣ) se vokalizira u a pri čemu ovaj intenzitet i period razvoja fonološkog sistema jezika odgovara starobosanskom, starohrvatskom, starosrpskom, starocrnogorskom, a daljnja faza gubljenja poluglasnika u slabom položaju, na kraju riječi kao završnog vokala, bosanskom, hrvatskom, srpskom, crnogorskom književnom jeziku. Zakon otvorenog sloga grafijski se više ne može uočiti gubitkom ovih poluvokala/poluglasnika, a ostaje

Poluglasi jer(ь) i jor(ъ)

U natpisu zastupljeno je ujednačavanje tvrdog poluglasnika ь u korist mekog ъ te u cijelom tekstu nailazimo samo na meko ъ u različitim položajima:
 – na kraju riječi: ь, *s(ve)tyhь, vrъhovnihь, ap(osto)hь, b(o)žioъ, jepiskopъ, neofitъ, hramъ, oblastъ, bogomъ, indiktiônъ*;
 – na kraju sloga: *sъdahъ, drъžavnago, prъvovъnъčnago*.

Uprošćivanje upotrebe jerova rezultat je utjecaja narodnog govornog jezika na staroslavensku grafiju u kojoj još od XII stoljeća nije bilo razlike u pisanju između tvrdog jora ь, poluglasnika zadnjeg reda, i mekog jer ъ, poluglasnika prednjeg reda. U paleografskim obilježjima upotreba tankog jer javila se prvo u staroj Zeti. Poluglasnici su izjednačeni na čitavom području našeg jezika, samo u izgovoru postojala je razlika između samoglasnika postali od tvrdog i mekog poluglasnika. I prije XII stoljeća i meki i tvrdi poluglasnik se izgovorao kao e u Zeti, a poslije je uslijedila i zamjena samoglasnikom e. U pravopisu to je rezultiralo upotrebom samo jednog jera, a preovladalo je tanko jer pod makedonskim utjecajem. Đorđić navodi da se iz Zete ortografska pojava upotrebe tankog jera proširila i na ostala područja srpske ćirilice. (Đorđić, 1990: 71)

Glas jat(ѣ)

Jat (ѣ) je na svom etimološkom mjestu za čije vrijednosti izgovora pretpostavljamo da je *e: stěfana(2x), l(ě)to, prъvovъnъčnago*. Staroslavensko jat po izgovoru bilo je najbliže samoglasniku a, dok u južnoslavenskim jezicima samoglasniku e. Izgovarao se s prejotacijom ukoliko se našao na početku riječi, odn. ja: êsti = jasti, êsli = jasli. U jeziku se jat počeo dvojako izgovarati: kao ja i j+jat: dubleti jasle i jesti. Staroslavenska grafija ovakve pozicije sloga ili početak riječi bilježila je jatom i jotovanim grafemom: êsti i jasti. Poslije se izgovor ovog glasa u istočnim južnoslavenskim jezicima približio u cijelosti fonemu e.¹⁴

važiti u granicama fonema gdje prouzrokuje glasovne promjene – kao što je nepostojeće a. Povelja Kulina bana zadržava poluglasnike kao uzor na postojeće kanonske tekstove, ali bez fonemske vrijednosti. Tako u jednom starobosanskom grafijskom sistemu jerovi dolaze kao ostatak staroslavenskog, tačnije crkvenoslavenskog pismenog naslijeđa, pri čemu staroslavenski izraz supostoji s leksemima novijih morfoloških varijanti nastali pod utjecajem morfofonoloških promjena u narodnom jeziku. Pojavu ovog tipa sustavnog postojanja dvaju oblika grafemskih inačica u pisanju jednog administrativnog dokumenta, jednog jezičnog sadržaja, možemo okarakterizirati za grafijsko, leksičko supostojanje. (V.: Damjanović, 2005: 52)

¹⁴ Đorđić, 1990: 70.

Prejotirani vokali ja (ia) i je(ie)

Jotovana slova (prejotirani vokali) nalazila su se u svim ćirilničnim spomenicima iz XI vijeka, s tim da njihova upotreba nije dosljedna. Tamo gdje se pisao jat u vrijednosti *ja* ili *je* govorimo o glagoljičnom prepisku ili predlošku koji ima vezu s glagoljičnom tradicijom jer u glagoljici nisu postojali grafemi za ligaturno *ja* (ia) i *je* (ie). Ukoliko su umjesto jata u vrijednosti *ja* i *je* dolazile ligature, često u obliku i proteze postojećim vokalima e, ě i a (Damjanović, 64), riječ je o ćirilskoj tradiciji pisanja ili varijanti spomenika koji je prepisan iz ćiriličnog teksta. (Đorđić, 1990: 70)¹⁵

Budući da se pojedini samoglasnici, u ovom slučaju e, nisu mogli naći na početku riječi, početnog sloga, dolazila je proteza – ligaturno *je* (ie) zabilježeno u leksemu *jepiskopъ*.

Ligatura *ja* primjetna je na kraju sloga *kral-* iza vokalnog *l* u primjeru *kralja*(2x). Natpisi bosanskohercegovačkih prostora jedninu imenice *kralj* bilježe *krala/kralu*.¹⁶ Zamjenica za prvo lice jednine *ja*, nominativ, napisana je ligaturom *ja*.

Ligatura *jo* dolazi na kraju riječi iza vokala *i* u nastavku instrumentala jednine *-iju*: *m(i)l(os)tiju*.

Prva palatalizacija

Primjer prve palatalizacije pronaći ćemo u pridjevu *b(o)žiovъ* u slučaju kad se suglasnik *g* nađe ispred samoglasnika *i*: stsl. *b(o)giōvъ > b(o)žiōvъ*.¹⁷

5. Morfološke osobitosti

Imenice muškog roda

U genitivu jednine imenica muškog roda preovladava gramatički nastavak *-a*, a postojeće opće imenice ubrajamo u staroslavensku deklinaciju o-tipa: *d(u)ha*, *g(ospodin)a*, *s(y)na*, *vnuka*, *kralja*. Od postojećih imenica istog deklinacionog tipa muškog spola izdvajaju se vlastite imenice: *mihaila*, *stefana*, *simeuna*.

¹⁵ „Štaviše ima rukopisa u kojima uopšte nema slova ia. To znači da se u njima čuvalo pravopisno jedinstvo sa glagoljskim rukopisima. Naporedo sa slovom ia načinjeno je u ćirilici i jotovano slovo ie koje nije nikada imalo svoj pandan u glagoljici. Time je nastala još veća razlika u pravopisu među dvema slavenskim azbukama.“

¹⁶ Kočerinska ploča: „služi banu stipanu i **kralu** tv(ръt)ku“. (Šimić, 2009)

¹⁷ Pod prvom palatalizacijom podrazumijevamo promjenu stražnjejezičnih suglasnika *k*, *g*, *h* pred prednjejezičnim samoglasnicima (*i*, *e*, *ь*, *ě*, *ê*) u *č*, *ž*, *š*, tj. *k>č*, *g>ž*, *h>š*. (Damjanović, 2005: 71)

Imenica *ap(osto)h* opće vrste muškog roda ispisana je u genitivu množine i svojim gramatičkim nastavkom -h i rodom uvrštavamo je u staroslavensku deklinaciju o-tipa muškog roda.¹⁸

Imenica *o(t)ca* muškog je roda u jednini i svojim palatalnim suglasnikom *c* u završnom slogu ispred h svrstava se u imenicu staroslavenske -jo deklinacije muškog roda: N jd.: *otъcъ* ; G jd.: *o(t)ca*.¹⁹ Također, vlastita imenica *uroša* u genitivu je jednine gramatičkog nastavka -a, a u završnom slogu sadrži palatalni suglasnik š te je svrstavamo u imenicu -jo deklinacije muškog spola.

Od imenica o-deklinacije muškog roda zastupljeni su i nominativni oblici: opća imenica s prejetiranom vokalom u početnom slogu kao protezom i završnim gramatičkim nastavkom za ovaj deklinacioni tip -h - *jepiskopъ*; opća imenica *indiktionъ*, te vlastita imenica muškog spola *Neofitъ*.

U akuzativu jednine gramatičkog nastavka -h o-deklinacije muškog roda prisutna je imenica *hramъ*.

Imenica *b(o)gomъ* muškog je roda u instrumentalu jednine s gramatičkim nastavkom -omъ za instrumental imenica o-deklinacije muškog roda.

Akuzativ množine primjećujemo u imenici *dnъ* na osnovu gramatičkog nastavka -i pri čemu uviđamo i-deklinacioni tip imenica muškog roda.²⁰

Vlastita imenica muškog spola u genitivu jednine, singularia tantum, jeste *Nemane* koja se deklinira po a-deklinaciji ženskoga roda budući da u nominativu jednine završava na -a. Genitivnim nastavkom -e, umjesto staroslavenskog -y, imenica upućuje na morfološke izmjene staroslavenskog deklinacionog sistema pod utjecajem narodnog jezika, pa uviđamo genitivni nastavak -e umjesto staroslavenskog -y: riječ je o glasovnom, ako promatramo glasovnu okolinu imenice, te morfološkom križanju pri čemu gramatički nastavak -e (sufiks) iz narodnog jezika dolazi na tvorbenu osnovu imenice *Neman-a*.²¹

¹⁸ Imenice muškog roda koje u nominativu jednine imaju dočetni -h (ovisno jesu li se izjendačili poluglasi ili sistem pisanja slijedi korist mekog jera) dekliniraju se po o-deklinaciji muškoga roda: *bogъ*, *gradъ*, *gladъ*, *drugъ*. (Damjanović, Slovo iskona: 124)

¹⁹ Imenice muškog roda koje u nominativu jednine imaju dočetno -h, a ispred njega palatalni suglasnik dekliniraju se po -jo deklinaciji muškog roda: *vračъ*, *nožъ*, *konъ*. (Damjanović, 2004: 125)

²⁰ Imenice muškog roda koje ispred nominativnog dočetka -h imaju tvrdi suglasnik mijenjaju se po i-deklinaciji muškoga roda: *gvozđъ*, *gostъ*, *nogъ*.

²¹ Na istom jezičnom sadržaju preklapaju se jezični izrazi iz različitih sustava: odn. narodnom leksičkom morfemu dodavao se staroslavenski gramatički morfem i obrnuto. Npr.: komparativi pridjeva *mlad* -êi > *mladêi*. (Damjanović, 2005: 52). U slučaju imenice *Nemana* u pitanju je obrnut proces tvorbe: staroslavenskoj osnovi dodaju se nastavci iz narodnog jezika: *Neman -e*.

Imenice srednjeg roda

Imenica srednjeg roda koja se završava na -o u nominativu i akuzativu je *l(ě)to* i predstavlja o-deklinacioni tip srednjeg roda.²²

U akuzativu jednine srednjeg roda imenica konsonantske -en- promjene dolazi imenica *ime*.

Imenice ženskog roda

Imenica *b(ogorodi)ce* je u genitivu jednine, ženskog je roda, opće vrste, gramatičkog narodnog genitivnog nastavka -e umjesto staroslavenskog -ę po kojem je i svrstavamo u ja-deklinaciju ženskog roda imenica. Osim genitivnog nastavka imenica bogorodica u nominativu jednine ima nastavak -a, a sve imenice ženskog roda koje se završavaju na -ica i -ьnica u staroslavenskome jeziku svrstane su u ovaj deklinacioni tip.²³

Imenica ženskog roda *m(i)l(os)tiju* u instrumentalu je jednine i gramatičkog nastavka -iju umjesto staroslavenskog -ьjo. Iako postoji križanje staroslavenskog i narodnog jezičnog sustava u tvorbi imenice, imenicu po staroslavenskoj deklinacijskoj logici svrstavamo u i-deklinacioni tip ženskog roda imenica.²⁴

Imenica ženskog roda *oblastь* također je i-deklinacije gramatičkog nastavka -ь za akuzativ jednine.

Zamjenice

Zamjenica za prvo lice nominativa jednine *ja* posebne deklinacije za ovu vrstu zamjenica predstavljena je ligaturno **ѡ** različito od povijesnojezičnih natpisa s grafijskim jatom(ѣ) u položaju postojeće zamjenice.²⁵

Zamjenica *siŕ* (ѣи) pokazna je zamjenica *ovaj* zamjeničke deklinacije meke varijante akuzativa jednine muškog roda.²⁶

²² Imenice srednjeg roda na -o: selo, igo, bogatstvo, mēsto i dr. (Damjanović, 2004: 124)

²³ Po ja-deklinaciji ženskog roda mijenjaju se imenice ženskog roda na -a kad ispred toga dočetka imaju palatalni suglasnik: duša, mrēža, prithča, nožda. Pridodaju se imenice ženskog roda na -i(bogyni, rabyni), i muškog spola (junoša, prēdteča). Po ovoj deklinaciji idu i imenice na -ica i -ьnica: cēsarica, dēvica, žitьnica, rizьnica. (Damjanović, 2004: 126).

²⁴ Sve imenice ženskog roda na -ь u nominativu jednine mijenjaju se po i-deklinaciji ženskog roda: kostь, rēčь, krēpostь, junostь. Iznimka je samo imenica *krьvь* koja pripada -ьv- deklinaciji. (Damjanović: 126)

Imenica bogorodica već je bosanskog, crnogorskog i srpskog književnog narodnog oblika svojim staroslavenskim oblikom **БОГОРОДИЦА**, a imenica milost (milostь) u natpisu je križani oblik staroslavenske osnove milost- i genitivnog nastavka -iju - stsl. milostь > stbos. milostь: I jd. milostiju > bos. milost: I jd. milostju: milosću>milošču.

²⁵ Povaljski natpis (Tomović; 1974): ćirilčna transliteracija – drugi red: **ѣ** [ѣ]зѣахъ ѣѣ **ѣ(ѣ)ѣ** [ѣ(ѣ)]-

Latinična transliteracija – drugi red: *ja* [sъ]zdahъ sъč v(ra)ta [b(o)]-

²⁶ Damjanović: 98: *Po mekoj varijanti sklanjale su se zamjenice: sь - sja(si), se, moi - moē -*

Pridjevi

U natpisu zetskog episkopa Neofita nalaze se pridjevi određenog vida složene pridjevske deklinacije²⁷ tvrde deklinacijske varijante:

s(ve)tago [d(u)ha] – u genitivu jednine muškog roda;
 s(ve)tye [b(ogorodi)ce] – u genitivu jednine ženskog roda;
 s(ve)t(a)go [(s)imeōna] – u genitivu jednine muškog roda (singularia tantum);
 s(ve)tyh_h [ap(osto)h_h] – u genitivu množine muškog roda;
 vr_hhovnih_h [ap(osto)h_h] – u genitivu množine muškog roda;
 zetski_h [jep(isko)p_h] – u nominativu množine muškog roda;
 svetago [m(i)haila] – u genitivu jednine muškog roda (singularia tantum);
 b(o)goč(h_h)stivago [d(h_h)ni] – u akuzativu množine muškog roda;
 dr_hžavnago [d(h_h)ni] – u akuzativu množine muškog roda;
 s(ve)torodnago [d(h_h)ni] – u akuzativu množine muškog roda;
 pr_hvovêncannago²⁸ (kralja) – u genitivu jednine muškog roda.²⁹

moe, tvoi - tvoê - tvoe, svoi - svoê - svoe, naš_h - naša - naše, vaš_h - vaša - vaše, čii - čija - čije...
 Nikolić; 120: *Pokazna zamjenica* ч_h „ovaj“ *slična je u svojoj promeni mekoj varijanti zamjeničke deklinacije, ali se od nje razlikuje u pojedinim oblicima koji se grade od osnove *s_hjo...* Ovaj oblik pokazne zamjenice s_h u nominativu i akuzativu jednine muškog roda ispisan je s i i izicom: si_h. Negdje u N jd. m. r. pored s_h susrećemo sii (Supr.), si (Supr.), si (Mis.) i sei (Euh.).

²⁷ Nikolić; 127: U određenom vidu pridjevi se mijenjaju po složenoj pridjevskoj deklinaciji. Složena pridjevska deklinacija spoj je imeničke i zamjeničke deklinacije: srastanje imeničkih oblika pridjeva i odgovarajućih oblika anaforske zamjenice *j_h, *ja, *je. Prvobitno je veza između imeničkog oblika i anaforske zamjenice bila raščlanjiva: nom. jed. ž. r. nova + ja; s. r. novo + je. Uslijed glasovnih i morfoloških promjena stvoren je i treći tip deklinacije.

²⁸ Pridjevi dr_hžavnago, s(ve)torodnago, pr_hvovêncannago, kao i vr_hhovnih_h ne bilježe poluglase između suglasnika: v i n, d i n, n i n, te v i n. Iako su po praslavenskom zakonu otvorenog sloga, i staroslavenskoj grafiji, u jakom položaju, nisu napisani – svjedočimo staronarodnim leksimama i redakcijskim izmjenama. Osim promjene fonološkog stanja glasovne okoline leksema na morfološkom planu uočljive su inovacije u prednosti kraćih nastavaka nad dužim oblicima nastavaka u kontraktiranim leksimama: s(ve)tye < stsl. svętyję (ne piše se ligatura nego glas e), s(ve)tyh_h < stsl. svętyih_h (sažimanje nastavka u jedno y s vrijednošću i u morfemu -yih_h), potom i vr_hhovnih_h < vr_hhovnyih_h (sažimanje u i). (V.: Nikolić; 128)

²⁹ U svim oblicima pridjeva koji su svrstani ispred imenice na koju se odnose postoji kongruencija u sintagmi koju čine: slaganje u kagorijama roda, broja i padeža. U tekstu pridjevi u ulozi atributa nalaze se iza imenice na koju se odnose. Oblici pridjeva s nastavkom -ago narodnog su oblika nastalog procesom ujednačavanja nastavaka: stsl. svęt_h > sbos/sthrv/stsrp/stcrn. svęt_h: G jd. svęta + jęgo = svetajęgo > svetago > bos/hrv/srp/crn. svetoga. U starocrnogorskome, kao i u ostalim navedenim povijesnim razdobljima današnjih standardnih jezičnih oblika, došlo je do razvitka nazalnog vokala ę u fonološko e: pęt > pet; svęt_h > svet_h. Kraći oblici genitivnih (i akuzativnih) nastavaka složene promjene -ago preovladavaju u narodnom izrazu umjesto -ajęgo da bi poslije bili zamijenjeni zamjeničkim nastavcima iz govornog jezika (v.: Brozović; 26): umjesto svetajęgo, dr_hžavnajęgo, svetorodnajęgo

Pridjev neodređenog vida ženskog roda imeničke a-deklinacije *b(o) žiôvъ* nema staroslavenski nastavak za instrumental *-ojъ* kao ni imenica na koju se odnosi *-iju* umjesto *-ъjъ*; već nastavak *-ovъ*:
b(o)žiôvъ [m(i)l(os)tiju] – u instrumentalu jednine ženskog roda.

Brojevi

Natpis zetskog episkopa Neofita demonstrira jedan od načina pisanja brojeva u grafijskim sustavima staroslavenskog i starobosanskog jezika: slov-nim grafemima upotrebljavanim za označavanje brojne vrijednosti.³⁰ Brojevi u natpisu episkopa Neofita ispisani su brojnim vrijednostima u obliku slova pod titlom: *ѡ, ѡ, ѡ, ѡ*. To su glavni brojevi po prirodi: godina 1269 (*ѡ, ѡ, ѡ*) ; indikcija 12 (*ѡ*).

Glagoli

Primjećujemo oblik sigmatskog aorista u 1.l.jd. – *сѡздахъ*.³¹

Nepromjenjive vrste riječi

Od nepromjenjivih vrsta riječi najčešći je veznik *i* te prvotni prijedlog³² *въ* s akuzativnim imenicama: *въ областъ, въ l(ѣ)то, въ d(ѣ)ni*.

6. Sintaksičke osobitosti

Natpis episkopa Neofita počinje invokacijom:

+ *Въ име ѡ(т)ца и с(ѡ)на и с(ѡ)таго d(ѡ)ха и с(ѡ)тые b(огороди)це. и с(ѡ)тыѡ и врѡховниѡ ap(осто)ѡ.*

U sastavu ove invokacije zastupljeni su:

pisano je svetago, дрѡжавног, sveterodnago, a dolaze oblici svetog/svetoga, дрѡжавног/дрѡжавног, sveterodnog/sveterodnoga s naveskom ili bez. Savremeni jezik bilježi genitivni nastavak *-og/-oga* u pridjevima određenog vida koji se javlja nešto kasnije u kontinuiranoj povijesti jezika.

³⁰ Titla kao nadredni znak služi za obilježavanje skraćeno napisanih riječi i za upotrebu slova u vrijednosti broja. (Nikolić: 32)

³¹ Damjanović: 132: „Aorisna osnova je dobivena tako što se na infinitivnu osnovu dodavao morfem *s*. Glagolima kojima se infinitivna osnova završava na samoglasnički morfem dodavala se sigma i nastavci: *ъ, o, o, ovѣ, ta, te, omъ, te, ѣ*: npr. glagola-h-*ъ*.“

³² Staroslavenski prijedlozi u velikom broju stigli su iz praindoevropskoga, a manji broj iz praslavenskoga. Prvobitno su to bili morfemi s adverbijalnim značenjem u označavanju prostornih odnosa. Kasnije su se izdiferencirala značenja. Takve prijedloge koje pripadaju praindoevropskome i praslavenskome naslijeđu zovemo prvotnim. Prijedlog *въ* dolazi često s akuzativom: i pride *въ* hraming; potom s lokativom: blagoslovena ty *въ* ženahъ. (Damjanović: 152)

golskog predikata *szdahъ*; izravnog objekta *hramъ*; priložne oznake mjesta *въ ѡblastъ m(i)haila*; i priložne oznake vremena *въ d(ъ)ni stѣfana* – sa svim mogućim navedenim prošircima ovih rečeničnih članova.

Red riječi u natpisu zetskog episkopa Neofita svjedoči sintaksičku postpoziciju:³⁵ zamjenice i pridjevi u sintaksičkoj funkciji kongruentnog atributa dolaze iza imenice od koje preuzimaju morfološka i sintaksička obilježja.

Sintaksičke postpozicije su:

1. m(i)l(os)tiju b(o)žiôvъ
2. jep(isko)pъ zetskii
3. hramъ sii
4. въ d(ъ)ni b(o)goč(ъ)stivago
5. [въ d(ъ)ni] i b(o)gomъ drъžavnago
6. [въ d(ъ)ni] s(ve)torodnago

7. Leksik

Najzastupljeniji je slavenski leksik i većinom je naslijeđen iz grčkog jezika.

Leksik u natpisu zetskog episkopa Neofita svrstamo morfološki u datim oblicima:

- imenice: *ô(t)ca*, *s(y)na*, *d(u)ha*, *b(ogorodi)ce*, *ap(osto)lъ*, *hramъ*, *ѡblastъ*, *d(ъ)ni*, *b(o)gomъ*, *g(ospodi)na*, *kralja*, *milostiju*, *indiktiônъ*;
- pridjevi: *b(o)žiôvъ*, *zetskii*, *s(ve)tago*, *vrъhovnihъ*, *b(o)goč(ъ)stivago*, *drъžavnago*, *s(ve)torodnago*;
- glagoli: *szdahъ*.

Antroponimiju³⁶ natpisa sačinjavaju iduća imena/vlastite imenice: *stѣfana*, *stѣfana uroša*, *(s)imeôna nemane*, *neôfitъ*, *m(i)haila*. Pridjev *zetskii* izveden je od toponima³⁷ Zeta i predstavlja primjer toponimskog naziva.

Za pojedine lekseme priloženi su i isječci objašnjenja natuknica iz Rječnika³⁸:

³⁵ Damjanović: 181: „U sva tri slučaja zamjenica je u postpoziciji i navedeni primjer dobro pokazuje ponašanje posvojnih i pokaznih zamjenica koje posve rijetko dolaze u antepoziciji. U primjeru 'tomu gospodu slava i hvala' pokazna je zamjenica ispred imenice, očito stoga što je naglasak na samoj zamjenici. Tako se ponašaju i posvojni pridjevi (selo iosifovo, *въ имѣ gospodъne*), dok kvalitativni pridjevi samo nešto češće dolaze poslije nego prije imenice (dragaago i mōdraago iosifa, *памѣтъ svѣtuumu...*)“

³⁶ lingv. dio lingvistike koji se bavi proučavanjem antroponima/vlastitih imena. (Anić i Goldstein; 2007:32)

³⁷ lingv. vlastito ime naselja (grada, sela) i zemljopisnog objekta (mora, rijeke, planine itd.); topik. (Anić i Goldstein, 584)

³⁸ Skok, 1971.

1. **otac** – „**òtac**, gen. *òca* m (Vuk) = *otac*, gen. *Sca* (ŽK), pl. *oči*, *očevi* i *očevi*, sveslav. i praslav. deminutivna izvedenica na *-bc* od korijena *ot-* (koji se očuvao u strus. pridjevu na *-bn oiьнъ* »očev«), »pater«. Pridjevi na *-ev* *očev* pored *očev* (Vuk, 16. v.), raširen na *-bn očevan*, koji nije ušao u jezik, poimeničen na *-ič* *očević* = *očić* (Srbija) »sin koji je naravi očine«, na *-ina* *očevina* (Vuk) »baština«, proširen na *-j* *očevlji* (Istra), na *-in* *ôčin* (13. v., Vuk, Ljubiša)...”
2. **apostol** – „gen. *-ola* m (Vuk, 13. v.) — *apostol* (Vuk), pridjevi *apostolov*, *apostolski*, *apostolički* (prema lat. > tal. *apostolico*), apstrakti *àpostolstvo*, *àpostolje* n, prema lat. > tal. *-at apostolat*, gen. *-ata*; (sa *si* > *si* iz madž. prema Daničiću, što ne treba da stoji, upor. *štacun* prema *stačun*, v. oblike *apusto* prema *apusto*) *aposto*, gen. *-ola* = *apostol* (ŽK) s istim izvedenicama = (*-o/ > -úl'*) *apóstul* (15. v.) = *apóstul* m (Lastrić) = (sa *o* > *u* u penultimi) *apusto*, gen. *-ola* (15. v., Vuk) = *apustol* (15. v.) (Upor. u prvotisku glagoljskog brevijara iz g. 1491. *oktaba Petra i Pavla apustolu* pored *apostolu*), *apùstolskì*, *àpustohtvo* = (sa *si* > *si*) *apusto* (Radnic) = *apustól* (Glavinić) = *apustul* (Belostenac). Crkveni termin od gr. > lat. *apaštalus* »poslanik«, prijevoj od *αποστέλλω* »šaljem«; lat. > tal. pridjev *apostolico*.
3. **hram** – gen. *hrama* m (Vuk), sveslav. i praslav. **ногѣмъ*, bez paralela u baltičkoj grupij »1° kao crkveni izraz: templum«, odatle po zakonu sinegdohe »2° crkvena slava, svetac, svetkovina (kod pravoslavaca), 3° domus (Istra), dvor (Zakon vinodolski)« = *kran* (Marulić) = *kram* (Dubrovnik, Marin Držić) = *kram* (Kosmet, čaršijski govor) = *hram*, gen. *hrama* (Vodice) »1° odijeljen dio u kući gdje se čuvaju različite sprave i suđe za hranu, 2° crkva«. Odatle deminutivna *-bc*: *hrāmac*, gen. *hrām-ca* (Krk, Istra) »pastirska koliba« = *krama* »drvarska koliba (Bosna)«. Augmentativ na *-ina*: *kramiņa* f (Istra) »dom, kuća«. U Istri postoji još deminutiv sa tal. deminutivnim sufiksom *-uccio* < lat. *-ūceus*: *hramuč*. Također toponim: *Ram* na Dunavu i *Hramina* u otočkoj Dalmaciji. Rumunji posuđiše *hram* kao crkveni termini. Slog *hra-* nastao je po zakonu likvidne metateze: rus. *horom*, *horomina*. Ie. korijen nije utvrđen. Ako se uzme s Brücknerom da je *h* = *ie*. *sk*, onda je osnova **skormu*, a to je prijevoj od njem. **skerma* > *Schirm*. Prema Bruckneru ide etimologijski u isti red kao *hrana* »Schutz«, *цзєнъ* »šator«, *krmiti*. Mladenov i ovo izvodi od *sker-* »režem«. Pretpostavlja se još *ie*. **sormos* od *ser-* (lat. *sero*, odatle internacionalna riječ *inserat* »oglas«). Matzenauer upoređuje sa sanskr. *sarma*, awesta *fšarema* »maison, demeure«, Ma-

- chek sa sanskr. *karmydm* »festes Gebäude, Burg, Wohnhaus«. Prema ovim upoređenjima bilo bi prvobitno značenje »kuća od pruća, zaštita od neprijatelja.“
4. **gospod** – „gen. *-oda* m (Vuk, akcenat iz vokativa), deklinacija *o*, pripada sakralnom jeziku »1° bog, 2° (1395, Istra) feudalni gospodar «. Slov. *gospod* (u narječju *gospūd**) nije sakralna riječ, nego *gospodin* m »1° monsieur, 2° feudalni gospodar« = *gospodin* (Kosmet) »vladika« = *gospodin* (Cres) »župnik«. U stoslav. *gospodo*, gen. *-di* m, kao *gostb* po deklinaciji *i*, odatle sakralni vokativ *gospodi*. U značenju vancrkvenom dobio je već u stoslav. sufiks *-in* koji označuje individuum (tip *Srbin*, *kasapin*). *Gospodin* kao naslov krati se u brzom govoru ispuštanjem *d* (upor. *meu* < *među*, *ne mozi* < *nemoj*, *preo* < *preko*), u zapadnom govoru *gòspon* (17. v.) = *gospôn* (ŽK) »1° monsieur, 2° (kajkavski, tabu) vrag«. Sveslavenska i praslavenska riječ. Pl. se pravi kolektivnim *-a*: *gospoda*, vokativ *gospodo*, prema ovom akcentu *gospoda* (ŽK), rus. *gospoda*. U stoslav. značilo je »πανδοχείον« kao u poljskom i češkom *hospoda* »1° Herr und Herrin, 2° Herberge, Wirtshaus«. Upor. za takav semantički razvitak *camerata*. Mocija se već u praslavenskom *izražava* u ž. r. sufiksom *-ia* (upor. *gošćo*) : *gospoda* (Vuk, akcenat iz vokativa prema dubrovačkom *gospođa* = rus. *gospoža*).“
5. **dan** – „gen. *dana* m (Vuk, 12. v., Kosmet /gen. *dana* pored *danai* po deklinaciji *-o*, sa Ъ > *a* generaliziranim u svim padežima da se izbjegne homonimija s padežima od *dno*, v.), gen. *dne* (očuvan kao arhaizam u naznaci datuma, odatle pl. *dnevi*), gen. *dněva* (analogija prema pl. *dnevi* s prijelazom u deklinaciju *o*) = *dien*, gen. *dnāvo*, dat. *dnāvu* (Bednja, hrv.-kajk.) »1° dies = arb. dite, 2° u terminologiji svetkovina kao drugi element svetkovina: *Ivanj dan*, *Petrov dan*, *badnji dan*, *Vellg-dan* (Kosmet) »uskrs«, *Đurđev*, *Mltrov*, *Špásov dan* itd. odatle *dobar dan* = *blagdan* (složenica), 3° u nazivu dana trgovanja: *pazārñi dan* (Bosna, Kosmet), 4° u nazivu dijelova sedmice *prvi dan* (Žrnovo, Dalmacija) »ponedjeljak (upor. furl. *prindi* > *prímus dies*), 5° osvit (ŽK, Vodice)...“
6. **bog** – „Prema ovim podacima *bog*, gen. *bòga* (lokativ sing. *pò bozi*, ŽK) sveslavenska je imenica iz praslav. doba za koju nema paralela u baltičkoj grupi, ali ima u arijskoj (v. dalje). Značila je najprije: 1° sreća = 2° zemaljsko dobro > roba« (upor. crnogorski odgovor: *dobra ti sreća* kao odgovor na pozdrav *pomoz bog*; zatim češ. kolektiv *zboží* »roba« **szbožue* od **sbogb* = sanskr. *subhagu* »sretan« i slovenski

izričaj *zlega boga vživa* »ide mu rdjavo«, ali ovaj se može i drugačije tumačiti, v. dalje *zao bog*). Prvobitni pridjev **bogъ* postao je već u praslavensko doba radna imenica u značenju »božanstvo koje razdljeluje sreću i zemaljska dobra po svom nahođenju«. Ovaj semantički razvitak je paralelan u arijskim jezicima: sanskr. *bhagas* »1° djelitelj, gospodar, 2° bogatstvo « odgovara posvema sveslav. *bogt*, što znači da je već slavenska riječ imala oba značenja, apstraktno i radno. Tome tačno odgovara u Avesti *baya-* »gospodin > bog«, i nperz. samo »bog«. Upor. i Ζεὺς Βαγαῖος, ime frigijskog Zeusa kojega apoziciju Trombetti ispravno upoređuje s iranskim *baya* »bog«. Ova je paralela tako uvjerljiva da su neki lingvisti (Jakobson) pomišljali da je *bog* posuđenica iz iranskoga koja je Slavenima došla preko skitskoga. Ali za to nema dokaza (Meillet). Paralelizam slavenskoiranski ide i u tom pravcu da se prema *izrazima* iz slavenske mitologije *beibog*, *crn(o)bog*, *daždbbogh* > *Dažbog*, *Dabog*, *Zao bog* (upor. Vukov izričaj *teško do zla boga, namučiti se do zla boga*, čemu odgovara slovenski izričaj *zlega boga vživa* »ide mu rdavo«) može zaključiti da je već u praslavenskoj mitologiji postojao iranski dualizam: *dobar* i *zao bog*.”

7. **sin** – „m (12. v., Vuk), danas po deklinaciji *o* prema *otac*, upor. *kći*, gen. *kćeri* prema *mati*, nekada po deklinaciji *u* (stoslav. *synb*, gen. sg. *synu*, dat. sg. *synovi*, nom. pl. *synove*, odatle dvije osnove za izvođenje u današnjem jeziku *sin-* i *sinov-*), ie., baltoslav., sveslav. i praslav. *synb* »filius«. Pridjevi: od osnove *sin-* na *-ov sinov* (Vuk, Kosmet), poimeničen *sinov m* »bratov ili sestrin sin« (tako i cslav., starije listine, „Domentijan, 13. i 14. v.), kasnije samo na *-bc* > *-ac sinovac*, gen. *-ovca* = *sinovac* (Istra, 13. v.; tako i u stoslav. i u ostalim slavina, osim u bugarskom jeziku) »fratruelis, bratan, bratanac, bratanic, nećak«, pridjev *sinôvčev*, deminutivi *sinovie*, gen. *-eta n* (Vuk) prema f *sinovčeva* = na *-ica sinovčica* f »sinovčeva kći«, na *-ič sinovčić* (Ljubiša) »l sinovčev sin, 2° prezime« = *sinovičić* »isto«; na *-ča, -ica, -ika, -ka sinovica* (Vuk) = *sinovica*, s pridjevom *sinovičin* (Hrvatska) = *sinovca* (Bella) = *sinovika* (Stulić) = *sinôvka* (također slov. i rus.) = *sinovkinja* (Novi Vinodol). Pridjevi od osnove *sinov-* na *-bn* > *-an sinovan* (stoslav., danas ne postoji), na *-j sinovalj*, f *-vlja* (~ *kruh*), *sin sinovalj* (Baraković), određeno *sinâvljî* (15. v., također stoslav., slov.), na *-bn* + *-j sinovnji* (Bella), proširen na *-ev sinovljevi* (ŽK), na *-en sinovljen* (Korizmenjak), na *-ski sinovski* (tako slov., češ. i polj.) = *sinovski* (Kosmet). Deminutivi se tvore samo od osnove *sin-* na *-bc* > *-ee sinec* (Istra), na *-ii sinic* (1679, jedina potvrda), na *-tk* > *-ák sinak*, gen. *sinka* (IS.v., Vuk, u drugim

slavinama), vok. *siňko*, s pridjevom *sinkov* (Zoranie, Divković); *sinak* je hipokolistik koji govori mati za kćer ili žensko čeljade koje nije u srodstvu; na -čio *sinčić* (17. v.) = *sinčić* (Istra), na -ček *sinček*, gen. -čeka(hrv.-kajk., Zagreb).“

8. **indikcija** – „**indik**at, gen. -*ka* (14. v.) = *indiktq i* (18. v.) = *jendikat*, gen. -*ka* (14. v.), latinizam prema *indiciu*’, talijanizmi *indicija f* (14. v.) < *indizio*, *indicijon m* (18. v.) = *indicijom* (15. v.) < tal. *indizione*’, latinizmi *indikcija f* = *indikcijon m* = *indikcijona f* = *indikcijun* = *indikcijone*, grecizmi *indiktijon m* = *jendiktijon* (13. i 14. v.) < ενδικτιών uz ίνδικτιών »l ° hronologički period od 15 godina u dokumentima, 2° saziv koncila«. Od lat. apstraktuma *indictio*, gen. -*oms* > tal. *indizione*.“

ZAKLJUČAK

U ktitorskom natpisu zetskog episkopa Neofita prepoznaje se jednoje-rovni sistem: fonemi poluglasnika ѣ su ortografskog tipa nefonemskog sastava i služe za pravilno pisanje leksema po zakonu otvorenog sloga. Različito od bosanskih natpisa osnovne promjene u vokalskom sistemu nisu izvršene, a desile su se na ostalim područjima srednjojužnoslavenskog dijasistema: prijedlog vѣ nije vokalizirao u *u*, a jeri(y) se nije zamijenio u pismu s *i* kao što je to već izvršeno u ostalim južnoslavenskim područjima. Tekst natpisa pretpostavlja denazalizaciju ę>e u pridjevu svet/sveti/svete, potom ję>ju u imenici m(i)l(os)tiju. Oblik slova *u* zapisan je istočnim tipom dvoslova ѡѣ, različito od učestalog ѣ bosanske zastupljenosti.

Od najznačajnijih pokazatelja slijeđenja ćiriličke istočne kodifikacijske varijante jeste služenje ligaturama u slučaju proteze, *jep*(iskop)ѣ i u gramatičkim nastavcima: *kralja*, m(i)l(os)tiju. Bosanski natpisi bilježe završne morfeme bez prejutacije: *krala*. Poseban primjer izdvajamo upotrebu prejutiranog vokala ѣ za označavanje zamjenice prvog lica *ja* umjesto bosanskog jata na tom položaju. Nema đerva u pisanju vrijednosti glasova ć i đ kao ni pozicija za te glasove.

Grafemi dzelo(s) upotrebljavaju se u slovnoj vrijednosti i grafemska su obilježja humskog tla općenito skupa s oznakom za đerv³⁹. Pored dzela prisutna je i ižica u zamjeni jednog *i* gramatičkog nastavka pokazne zamjenice ovaj *siī* kao i u ostalim primjerima tranliteracije. Glas jat je u vrijednosti glasa e. Pismo je ustavnog tipa humske stilizacije.

³⁹ V.: Vojislav P. Nikčević, „Crnogorska redakcija staroslovjenskoga književnog jezika i *Miroslavljevo jevanđelje*“, *Lingua Montenegrina*, broj 1, 56, 2008, Cetinje.

U fonološkim osobitostima utvrđujemo slučaj izjednačavanja poluglasnika s prisustvom tankog jer (ь) obilježenim posebnom verzijom grafema y – ѣ u pismu i upotrebu prejutiranih vokala, a jat je etimološki i po fonemskom sastavu tačan i nijednom smijenjen s e kao što imamo priliku vidjeti to u spomenicima istočne varijante slavenskih jezika.

Fonološku bliskost s bosanskim poveljama XII stoljeća naći ćemo u glasu оть – (ω): primjeri *ôca*, *b(o)ž(i)ôvь*, *ôblastь* i dr.⁴⁰ Pojava ispuštanja poluglasnika bez apostrofskog obilježavanja između dva suglasnika specifična je u tome što su to počeci bilježenja riječi narodnog jezika; počeci oblikovanja narodnih oblika leksema u staroslavenskom tekstu: *prъnovêncъnnago*.

Inovacije ćemo zateći i na planu morfologije:

- a) izmijenjeni padežni nastavci imenica – križani oblici imenica staroslavenske tvorbenne osnove s novojezičnim gramatičkim morfemima za odgovarajući padež: Nemanе umjesto Nemanъ; milostiju, oblik bliži milošču, umjesto milostъjъ;
- b) prednost kraćih pridjevskih nastavaka u akuzativu i u genitivu naspram dužih u pridjeva složene pridjevske deklinacije: *svetago*, bliže svetog/svetoga, umjesto svetajego, *svetorodnago* umjesto svetorodnajego, *drъžavnago* umjesto drъžavnajego i dr.
- c) drukčiji instrumentalni nastavak u pridjeva neodređenog vida imeničke deklinacije: *b(o)ž(i)ôvь* umjesto *b(o)ž(i)ojъ*, kao ostatak i usvajanje u narodni jezik instrumentalnog nastavka imenice *b(o)gomъ* – kasnije bogom.

Pomenuti sufixi/nastavci susreću se i u starobosanskom jezičnom i grafijskom sustavu: -ovь, -ago, -omъ.⁴¹

Natpis čuva oblike staroslavenskog sigmatskog aorista u 1.l.jd.: *създахь*.

Sintaksički, natpis zetskog episkopa Neofita je ispisan prosto-proširenom rečenicom i bogat je sintagmama s postpozicijskim položajem zavisnih članova.

Utvrđeno je supostojanje leksema iz različitih grafijskih sistema, te križanje staroslavenizama gramatičkim nastavcima iz narodnog jezika: morfološko – korijen + nastavak: *b(o)ž(i)ôvь*; tvorbeno - tvorbeni osnovi + sufixi: *Neman-e*.

⁴⁰ Povelja Kulina bana prema peterburškom izvornom primjerku: *ôca*, *ôsmdesetъ*, *iôvana* i dr. Također: *ê banъ* (trans. ja banъ).

⁴¹ Povelja Kulina bana: *povelovъ*; natpis sudije Gradiše: *velik(a)go*.

Izvor

- TOMOVIĆ, Gordana 1974. *Morfologija ćirilčkih natpisa na Balkanu*, Beograd: Istorijski institut.

Literatura

- ANIĆ, Vladimir i GOLDSTEIN, Ivo 2007. *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Novi Liber; Jutarnji list.
- BROZOVIĆ, Dalibor & Ivić, Pavle 1988. *Jezik srpskohrvatski/hrvatsko-srpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- BARIĆ, Eugenija & LONČARIĆ, Mijo & MALIĆ, Dragica & PAVEŠIĆ, Slavko & PETI, Mirko & ZEČEVIĆ, Vesna & ZNINKA, Marija 1997. *Hrvatska gramatika, II, promijenjeno izdanje*, Zagreb: Školska knjiga.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan 2004. *Slovo iskona: staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Zagreb: Matica hrvatska.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan 2005. *Staroslavenski jezik*, Zagreb: Školska knjiga.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan 2004. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Matica hrvatska.
- ĐORĐIĆ, Petar 1990. *Istorija srpske ćirilice: paleografsko-filološki prilozi*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- GABRIĆ-BAGARIĆ Darija 2004. *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća: izbor, transkripcija, predgovor i rječnik*, Zagreb-Sarajevo: HKD Napredak.
- HAMM, Josip 1974. *Staroslavenska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- JAHIĆ, Dževad & HALILOVIĆ, Senahid & PALIĆ, Ismail, 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe.
- KUNA, Herta 1974. *Hrestomatija starije bosanske književnosti I*, Sarajevo: Svjetlost.
- *Lingua Montenegrina* (god. 1, br. 1): časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja/ urednik Adnan Čirgić 2008. Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“.
- MOGUŠ, Milan 1971. *Fonološki razvoj hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- MLADENOVIĆ, Aleksandar 2008. *Istorija srpskog jezika: odabrani radovi*, Beograd: Čigoja štampa.
- MØNNESLAND, Svein 2005. *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za orijentalne jezike.

- MATASOVIĆ, Ranko 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- MIHALJEVIĆ, Milan 2002. *Slavenska poredbena gramatika 1*, Zagreb: Školska knjiga.
- NIKOLIĆ, Svetozar 2005. *Staroslavenski jezik: pravopis, glasovi, oblici, primeri sa rečnikom*, Verzal: Beograd; Banja Luka.
- NIKČEVIĆ, Vojislav 1991. *Gramatika crnogorskoga jezika*, Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti.
- PETKOVIĆ, Sava 1935. *Rečnik crkvenoslovenskoga jezika*, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija u Sremskim Karlovcima.
- PAVLOVIĆ, Milivoje 1956. *Primeri istoriskog razvitka srpskohrvatskog jezika*, Beograd: Naučna knjiga.
- SKOK, Petar 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: JAZU.
- ŠIMIĆ, Marinka 2009. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Sarajevo: Matica hrvatska.
- VUKOVIĆ, Jovan 1974. *Istorija srpskohrvatskog jezika: 1. dio. Uvod i fonetika*, Beograd: Naučna knjiga.
- VEGO, Marko 1962. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo: Izdanje zemaljskog muzeja.

Dubravko JAKIĆ

LINGUISTIC FEATURES OF KTETOR'S INSCRIPTIONS OF BISHOP NEOFIT OF ZETA

Addressing the issue of Ktetor's Inscriptions of Bishop Neofit of Zeta, this paper will present the Old Slavonic and folk interweaving, Church Slavonic variants of Cyrillic inscriptions - Bosnia-Hum, Zeta-Hum, Cyrillic graphy and bosanic diplomatic and epigraphic graphy at the beginning of its development. In phonological terms, characteristics of vocalization in the early development stage of national language at the Hum soil of Bosnian and Montenegrin type, will be considered, as well as the behavior of semi-vowels in consonant groups and their possible equalization, and the appearance of prosthetic vowel at the beginning of the Old Slavic lexemes.

Key words: *Old Slavonic language redaction, Old Slavonic language, national language, codification, orthography, titles, two-line system*